

SO'Z BIRIKMASI HAQIDA MA'LUMOT. SO'Z BIRIKMASINING BIRIKISH USULLARI

Isomiddinova Shahzoda

*Chirchiq davlat pedagogika unversiteti Gumanitar fanlar fakulteti
Rus tili(o'zga tilli guruhlarda) 2-kurstalabasi.*

Komilova Gulmira Temirovna

"O'zbek tilshunosligi" kafedrasida professor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'z birikmasi haqida ma'lumot berilgan va so'z birikmasining birikish usullari haqida fikr yuritilgan.

Kirish so'zlar: sintaksis, so'z birikmasi, so'z, sintagma, gap, moslashuv, qaratqich kelishigi, boshqaruv, Bitishuv.

Abstract. This article is about clause and the information which is about the connection types of clauses is given in it.

Key words: syntax, clause, adaptation, word, sentence, possessive clause, compound clause

Аннотация. В этой статье представлена информация о словообразовании и обсуждаются способы сочетания слов.

Вводные слова: синтаксис, словосочетаний, слов, предложения, согласование, управление, примыкание.

KIRISH.

Hozirgi zamon talabi ona tili o'qitishni ham tashkiliy, ham mazmuniy jihatdan qayta korib chiqishni taqozo etadi. Ma'lumki, yangilangan ona tili ta'limining mustaqil fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'Zaki va yozma shakllarda to'g'ri bayon qilish malakalarini qayta korib chiqishni taqozo etadi. Ma'lumki, yangilangan ona tili ta'limining shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan. Sintaksis grammatikaning bir qismidir. Sintaksisning asosiy o'rganish ob'yektlaridan biri so'z birikmasidir. So'z birikmasi — nutq va tafakkur jarayonida bir-biriga tobelanish yoki tenglik asosida birikkan, ma'no va grammatik jihatdan o'zaro bog'langan, yaxlit, biroq qismlarga ajraladigan, tushunchani ifodalovchi ikki yoki undan ortiq mustaqil ma'noli so'zlar birikmasi.

ASOSIY QISM

Tilning eng muhim ijtimoiy vazifasi fikrni aniq shakllantirish, uni tushunarli ifoda etish, insonlarga fikr almashinuv vositasi sifatida xizmat qilishdir. Biz muloqot qiladigan til turli birliklardan iborat bolib ular tilda o'ziga xos muhim bir vazifalarni bajaradi. Lingvistik jihatdan tahlil qilinganda esa til birliklari alohida ajratilib, aniqlanadi hamda izohlanadi. Tildagi ma'lum bir qoidalar asosida so'zlarning o'zaro birikuvidan so'z birikmasi hamda gaplar hosil bo'ladi. Grammatikaning eng muhim bo'limlaridan biri bo'lgan sintaksisda so'z birikmalari, gaplarning qurilishi hamda ifoda xususiyatlari o'rganiladi. Sintaksis yunoncha "syntaxis" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, yopishtirish, bog'lash kabi

ma'nolarni anglatadi. Grammatikaning ikkinchi qismi bo'lib, unda so'z birikmalari, gap turlari o'rganiladi. Demak, sintaksis so'z birikmasi sintaksisi va gap sintaksisi degan ikkita bo'limni o'z ichiga oladi.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning ma'no, grammatik va ohang jihatdan birining boshqasiga tobe bo'lib bog'lanishi so'z birikmasi deb ataladi. So'zlar bir-biri bilan ikki xil bog'lanadi:

Teng bog'lanish. Bunda bir so'z boshqasiga tobe bo'lmaydi, bir-biri bilan sanash ohangi yoki teng bog'lovchilar yordamida bog'lanadi. Masalan, Ertalab maydonda erkaklar va ayollar to'planishdi. Gapida erkaklar va ayollar qo'shilmasi teng bog'lanishga misol bo'la oladi. Teng bog'lanish natijasida so'z qo'shilmasi tuziladi.

Tobe bog'lanish. Bunda bir so'z boshqasiga tobe bo'ladi: Ertalab to'planishdi, maydonda to'planishdi. Tobelikning asosiy belgisi: bir so'z boshqa so'zni izohlab keladi. Bir -biriga tobe bog'langan so'zlar so'z birikmasini hosil qiladi.

So'z birikmasi tarkibida hokim va tobe so'zlar farqlanadi. So'z birikmasida ma'nosi izohlanayotgan so'z hokim so'z, uning ma'nosini ravshanlashtirib kelayotgan, izohlayotgan, to'ldirayotgan so'z tobe so'z hisoblanadi. So'roq hamma vaqt hokim so'zga qarab beriladi, so'roqqa javob bo'lgan so'z tobe so'z hisoblanadi: Shirin olma (qanday olma?). Hokim so'z ot, sifat, son, olmosh, ravish, umuman olganda, otlashgan so'zlar bilan ifodalansa, otli birikma hisoblanadi: baland bino, asalday shirin, intizomda birinchi, bolalarning hammasi, o'qdan tez, o'quvchilarning beshtasi.

Hokim so'z fe'l va uning shakllari bilan ifodalansa, fe'lli birikma hisoblanadi: kitobni o'qidi, ishni bajarib, tez yugurgan, daftarga yozmoq.

So'z va so'z birikmasi borasida tilshunos olimlar tomonidan turli fikrlar va qarashlar mavjud. Xususan, F. De. Sossyur so'z haqida shunday deydi: "So'z tushunchasi bizning tasavvurimizdagi konkret til birligi bilan teng emas... Tilning konkret birligini so'zdan Qidirmaslik kerak."

So'z birikmasi va so'z. So'z narsa, belgi, shaxs, ish-harakatni umuman ifodalash uchun xizmat

Qiladi: Kitob deganda umuman kitoblarni, bordi deganda umuman borilganlikni tushunamiz.

So'z birikmasi ham narsa, belgi, ish-harakatni ifodalaydi va bu jihatdan so'zga o'xshab ketadi, ammo so'z birikmasi narsa, belgi, ish-harakatni boshqa narsa, belgi, ish-harakatlardan ajratib, aniqroq qilib

Ifodalaydi: o'quvchi – a'lochi o'quvchi, yozish – tez yozish. Qo'shma so'z va so'z birikmasi o'zaro quyidagicha farqlanadi: qo'shma so'z bir so'roqqa javob bo'ladi, so'z birikmasi tarkibidagi har bir so'z alohida-alohida so'roqlarga javob bo'ladi: sotib olmoq (nima qilmoq?) – qo'shma so'z;

jo'shib kuylamoq (qanday kuylamoq? Jo'shib nima hilmoq?). So'z birikmalari qo'shma so'zlarning birinchi bosqichidir: ko'zning oynagi – ko'zoynak, sarv qomatli – sarvqomat, dunyoni qarash - Dunyoqarash va h.

So'z birikmasi va sintagma. Sintagma fonetik hodisa bo'lib, unda ikki so'z o'zaro birikkanda mazmun yetakchi hisoblanmaydi, bitta mustaqil yoki bitta yordamchi so'z ham sintagmani tashkil etishi mumkin. Yoxud bir so'zning o'zi ham sintagma hisoblaniishi mumkin. So'z birikmasi esa eng kamida ikkita mustaqil So'zdan iborat bo'ladi.

So'z birikmasi va gap. Gap fikr, tasdiq yoki inkor hukmni bildirib, tugallangan ohang bilan aytiladi: Ko'cha katta. So'z birikmasi esa atash ohangi bilan aytiladi: katta ko'cha. Gap bitta so'zdan ham iborat bo'lishi mumkin va u kesimlik qo'shimchalari bilan shakllangan bo'ladi, so'z birikmasi esa har doim eng kamida ikkita mustaqil so'zdan iborat bo'ladi: Bahor (gap). Atrof yam- yashil libosga (so'z birikmasi) burkangan. Shu xususiyatlari bilan ular o'zaro farqlanadi.

Tobelanish — tobe sintaktik munosabatda bo'lish; so'z birikmasi yoki gap tarkibidagi so'zlarning o'zaro teng bo'lmagan, sintaktik jihatdan biri ikkinchisiga bo'ysunuvchi munosabati. Sintaktik

jihatdan biri ikkinchisiga bo'ysunadigan, biri ikkinchisiga tobe bo'lgan birliklar orasida tobe aloqa mavjud bo'ladi. Tobe aloqada bir uzv ikkinchisiga nisbatan tobe, ikkinchisi esa unga nisbatan hokim vaziyatda bo'ladi. Mas: aniqlovchi — aniqlanmish, to'ldiruvchi — kesim, ega — kesim aloqalari tobe aloqadir: go'zal hayot, hunarni sevmoq, dalalar yashnamoqda kabi. Ega — kesim munosabatida hokim qism, qolgan turdagi birikuvlarda esa tobe qism oldin keladi. Tobe aloqaning 3 xil turi bor: boshqaruv, moslashuv, bitishuv. Boshqaruv

Bitishuv. Hokim va tobe so'zlarning o'zaro so'z tartibi hamda ohang yordamida birikishiga bitishuv deyiladi. Bitishuv yo'li bilan bog'lanish sifatlovchi-sifatlanmish (yangi libos), izohlovchi-izohlanmish (shoir Erkin Vohidov), qisman hol-hollanmish (to'satdan uchrab qolmoq) munosabatidagi birikmalarga xos bo'lib, uning qismlari ifoda materialiga

Ko'ra turlicha bo'ladi:

sifat + ot:ziyrak bola, yam-yashil dala;

ot + ot:temir darvoza, oltin kuz;

son + ot: besh kishi, o'n tup ko'chat;

olmosh + ot:barcha xalqlar, shu yo'l;

sifatdosh + ot:sinalgan odam, aytilgan so'z;

ravish + ot:mo'l hosil, ko'p xususiyatlar;

taqlid so'z + ot:g'ir-g'ir shabada, tars-turs ovozlari;

ravish + fe'l:tez yurmoq, erta kelmoq;

ravishdosh + fe'l:o'ylab gapirmoq, quvonib aytmoq;

taqlid so'z + fe'l:duv-duv to'karmoq, gir-gir aylanmoq. Moslashuv.

O'zbek tilida qaratqich va qaralmishning aloqasi bog'lanishning alohida turini tashkil qiladi. Bunda so'zlardan birini hokim, birini tobe deb qarash qiyin, chunki qaralmishning talabi bilan qaratuvchi bo'lak qaratqich kelishigi shaklini oladi, o'z navbatida, qaratuvchining talabiga ko'ra qaralmish egalik affiksini qabul qiladi: bolalarning quvonchi, mening kitobim, sening daftaring, ularning vazifasi kabi. Bunda munosabatdorlik (o'zaro hokimlik, tobelik) kuzatiladi. Bunda

bog'langan har ikki so'z bir-biriga muvofiqlashib, tobe so'z Shu aloqaga mos hokim so'z formada keladi; ulardan birining o'zgarishi bilan

Boshqasi ham o'zgarib, shunga mos formaga o'tadi – o'z shakllanishini unga Barobarlashtiradi. Masalan, terimchining hikoyasi. Qaratqich bilan qaralmish moslashuv yo'li bilan bog'lanadi; shaxs va sonda moslashadi. Bunday tobelanishning asosiy xususiyati tobelanish bir qismning boshqasini aniqlashga xizmat qildirishidir. Tobe so'z bilan hokim so'z bir-biriga moslashadi, harakat, belgi va predmetning qaysi predmetga tegishliligi ko'rsatiladi. Masalan, mening vatanim, gullarning guli, talabalarning o'qishi.

Gullarning guli –Nargis . Bunda guli (hokim) so'z talaba bilan gullarning (tobe so'z) qaratqich kelishik qo'shimchalarini olib kelgan. Dutorimning torlari qo'sh bulbuldek sayraydi kabi. Moslashuv hodisasi so'z birikmasining doirasi bilangina cheklanmaydi. Ega va kesim moslashuv yo'li bilan bog'lanadi. Qaratuvchili birikma ifodalaydigan ma'nolar deb xoslik, butunning bo'lagi, to'dadan ajratilgan qism, o'ringa, vaqtga munosabat ma'nolari ta'kidlanadi. Asli bu ma'nolar – birikmaning ma'nolari emas, balki qaratuvchi, Qaralmish bo'lib keladigan leksemalardan anglashiladigan ma'nolar. Qaratuvchili birikmada turlovchilar paradigmasining bir vakili-qaratqich kelishigi bilan Nisbatlovchilar paradigmasi morfemalari orasidagi bog'liqlik namoyon bo'ladi. Bunda kelishik sintaktik aloqani ta'minlashda qatnashadi va sintaktik vazifa ko'rsatkichi bo'ladi; nisbatlovchi esa sintaktik aloqani ta'minlashda qatnashadi, lekin shakl o'zgartiruvchi ekanidan qat'I nazar, sintaktik vazifaga nisbatan betaraf bo'ladi.

Boshqaruv. Tobe so'zning hokim so'z talab etgan shaklda kelishi boshqaruv deyiladi. Bunda boshqariluvchi so'z 8bosh va qaratqich kelishigidan tashqari boshqa kelishik shaklini yoki ko'makchini olib keladi. Boshqariluvchining qaysi kelishik yoki ko'makchi bilan shakllanishi boshqaruvchi so'zning ma'nosi, semantikasi bilan belgilanadi: kitobni o'qimoq, qariyalarga g'amxo'rlik qilmoq, universitetda o'qimoq, ishdan qaytmoq, o'quvchilar bilan suhbatlashmoq kabi boshqaruv ikki xil bo'ladi: kelishikli boshqaruv va ko'makchili boshqaruv. Kelishikli boshqaruvda boshqariluvchi so'z ma'lum kelishik shaklida qo'llanadi: kattalarni hurmat qilmoq, tog'ga chiqmoq kabi. Ko'makchili boshqaruvda boshqariluvchi so'z ko'makchi orqali shakllanadi: zavq bilan ishlamoq, telefon orqali gaplashmoq kabi. Boshqaruv usuli bilan bog'lanish to'ldiruvchi-to'ldirilmish, hol- hollanmish munosabatlarini yuzaga keltiradi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilshunosligida so'z birikmasi tuzilish strukturasi ko'ra, grammatik munosabatga kirishishiga ko'ra, ba'zi shakllarda so'zga, ba'zi o'rinlarda gapga tenglanishiga ko'ra murakkab tuzilma hisoblanadi. Grammatikada so'zlarning so'z birikmalari va gaplarga, sodda gaplarning esa qo'shma gaplarga birikish usullarini, so'z birikmalari va gaplarning tuzilishi, ma'nosi va vazifalarini o'rganadigan bo'limi. Sintaksis so'z birikmasini va gapni tekshiradi, uning asosi gap haqidagi ta'limotdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anorbekova A., Mirzayeva Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2011.
2. M Kurbanova, Hozirgi zamon o'zbek tili (Sodda gap sintaksisi uchun materiallar)
3. <https://fayllar.org/soz-birikmasi-va-boshqa-til-birliklari-sintagma-ibora-gapning.html?page=2>
4. <https://azkurs.org/bitishuv-munosabatiga-kirgan-sozlar-reja-bitishuv-haqida-mosla.html>
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, 2006